

De verbeelding van terreur: Dostojevski, Coetzee en Houellebecq

D.W. Fokkema

Grijze Wijzen

Emeriti aan het woord

2004 deel 1

**De verbeelding van terreur:
Dostojevski, Coetzee en Houellebecq**

D.W. Fokkema

Grijze Wijzen
Emeriti aan het woord

2004 deel 1

Bureau Studium Generale
Faculty Club Helios
Universiteit Utrecht

Redactie: prof.dr. P.R. Bär (Faculty Club Helios)
mevr. drs. S.R. Haakma (Studium Generale).

Tekst: bewerking van de lezing, gehouden door D.W. Fokkema
op 24 februari 2003 in het kader van de serie Grijsje Wijzen.

Uitgave van Bureau Studium Generale van de Universiteit
Utrecht, voorjaar 2004. Overname van één of meer artikel(en) of
gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen
toestemming van Bureau Studium Generale van de Universiteit
Utrecht en betreffende auteur.

Druk: IDC - Repro Faculteit Sociale Wetenschappen

ISBN: 90-393-3658-X

Introductie

*J.J. Kloek**

Douwe Fokkema, die ik hier mag introduceren, was bijna dertig jaar, van 1968 tot 1996, aan onze universiteit verbonden bij Algemene Literatuurwetenschap – in de wandeling ALW genoemd. Hij begon daar als wetenschappelijk hoofdmedewerker, werd in 1971 benoemd tot lector en volgde in 1981 Jan Brandt Corstius op als hoogleraar Vergelijkende Literatuurwetenschap. Daarnaast kende ALW in die tijd ook nog de leerstoel Theoretische Literatuurwetenschap. Toen de bezetter daarvan, Jaap Oversteegen, eind 1987 met emeritaat ging, besloot het Faculteitsbestuur, dat zich in die tijd geconfronteerd zag met de noodzaak tot zware bezuinigingen, geen opvolger te benoemen. Sindsdien was Douwe Fokkema in zijn eentje verantwoordelijk voor het hele, onafzienbare domein van de Algemene Literatuurwetenschap.

Deze bekibbeling op de leerstoelen stond in een wat pijnlijk contrast met de vlucht die Algemene Literatuurwetenschap sinds de jaren zestig had genomen, internationaal en nationaal. Voorheen was het aan de meeste universiteiten een enigszins vaag vak, in de marge van Letterenfaculteiten die geheel conform nationale grenzen waren verkaveld: Nederlands, Frans, Duits, Engels et cetera. In principe werd wel een benadering erkend waarin nationale literaire verschijnselen – bijvoorbeeld de Romantiek – internationaal werden vergeleken, of waarin theoretische vragen werden gesteld als: wat is literatuur? of:

* Joost Kloek is bijzonder hoogleraar aan de Opleiding Literatuurwetenschap, onderdeel van de Faculteit Letteren aan de Universiteit Utrecht.

hoe kunnen we een literair waarde-oordeel objectiveren? Maar over het algemeen werden dergelijke problemen toch als te abstract en ook als te weinig samenhangend beschouwd om er de studenten verplicht mee te belasten. Aan veel universiteiten was de leeropdracht daarom als neventaak opgedragen aan een van de hoogleraren in een nationale letterkunde, die er dan enkele facultatieve colleges aan wijdde.

Dat de situatie nu totaal anders is, is te danken aan allerlei factoren. Allereerst is het sindsdien in gang gezette proces van globalisering uiteraard gunstig geweest voor een grensoverschrijdende belangstelling, ook ten aanzien van literatuur. Maar zeker zo belangrijk was dat er vanaf de jaren zestig zowel in Europa als in Amerika belangrijke nieuwe, kritische literatuurwetenschappelijke programma's werden gelanceerd die, hoe verschillend onderling ook, gemeen hadden dat zij het traditionele nationalistische fundament van de literatuurstudie zo niet wegsloegen dan toch verregaand relativeerden. Het was de tijd, om maar enkele voorbeelden te noemen, waarin de receptietheoretici aandacht vroegen voor de betekenis die lezers aan teksten toekennen, feministen seksebepaalde uitsluitingsmechanismen in de literaire kritiek en canonvorming blootlegden en deconstructivisten de belangstelling verlegden van wat de tekst zei naar wat hij verzweg. Het waren benaderingen die ook buiten het veld van de literatuur veel aandacht trokken en het resultaat van dit alles was dat Algemene Literatuurwetenschap zich aan de universiteiten kon verzelfstandigen tot autonome studierichting en dat in alle studies van een nationale letterkunde een inleidende cursus ALW als verplicht onderdeel werd opgenomen.

Wanneer ik stel dat in deze ontwikkelingen Douwe Fokkema een belangrijk aandeel heeft gehad, is dat geen gelegenheidscompliment. Voor ik daar iets meer over ga zeggen, wil ik kort zijn doopceel lichten. Hij werd geboren in Utrecht in 1931 en studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en Modern Chinees aan de Rijksuniversiteit Leiden, aan de Universiteit van Californië te Berkeley en aan Columbia University te New York. Zijn blikveld was dus al vroeg zeer internationaal. In Leiden promoveerde hij in 1965 op het proefschrift *Literary Doctrine in China and Soviet Influence*,

1956-60. Na zijn promotie stelde hij zijn kennis niet direct in dienst van de wetenschap maar hij koos vooreerst voor de diplomatieke dienst, en wel als zaakgelastigde ad interim van de Nederlandse diplomatieke missie in Peking. Het was een spannende tijd, waarover hij later een lezenswaardig verslag heeft gepubliceerd: *Standplaats Peking* (1970). Een naar mijn weten nooit geheel opgehelderd incident met een Chinese technicus die te Delft uit een raam was gesprongen, of – waarschijnlijker – door landgenoten eruit was gegooid, zette de relaties tussen beide landen onder zware druk. Minister Luns waarschuwde China voor de laatste maal, met het gevolg dat de Nederlandse vertegenwoordiging te Peking maandenlang min of meer in gijzeling werd gehouden.

Ik weet niet of deze ervaring een rol heeft gespeeld bij Douwe Fokkema's beslissing om toch voor de universiteit te opteren. Na terugkomst uit Peking vond hij in ieder geval direct een plaats bij Algemene Literatuurwetenschap in Utrecht. Wetenschappelijk heeft hij zich daarna geprofileerd als auteur van een groot aantal boeken en talloze artikelen voor een internationaal publiek over literatuurtheoretische en literatuurhistorische onderwerpen, waarbij vooral modernisme en postmodernisme zijn belangstelling hadden. Internationaal heeft hij ALW Utrecht hiermee op de kaart gezet. Een aantal ervan zijn overigens geschreven in samenwerking met zijn echtgenote Elrud Ibsch, eerst collega-medewerker in Utrecht, later collega-hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Als ik dit veelzijdige oeuvre onder één noemer mag brengen, dan is het dat het gedragen wordt door de overtuiging dat in het wetenschappelijke verkeer, ook binnen de literatuurwetenschap, de regels gelden van verifieerbaarheid en falsifieerbaarheid, van hypothesevorming en toetsing, die veel alfa's nog steeds al te graag aan de bèta's overlaten. Douwe Fokkema heeft met zijn werk laten zien hoe vruchtbaar dit uitgangspunt is, zonder daarbij in dogmatiek te vervallen en het leidt geen twijfel dat als er een *citation index* van de literatuurwetenschap zou bestaan, hij daarop hoog zou scoren.

De vakgroep waar Douwe Fokkema in 1968 binnenkwam, mocht nog nauwelijks die naam hebben. Algemene Literatuurwetenschap was pas kort tevoren een zogenaamde kop-

studie geworden, waarin men op basis van een kandidaats in een van de talen het doctoraalexamen kon halen. Er was nog geen echt studieprogramma en er was ook nog maar een handjevol studenten. De vakgroep Algemene Literatuurwetenschap die hij dertig jaar later verliet, was een bloeiende, middelgrote vakgroep die op het punt stond een volwaardige vierjarige opleiding te gaan verzorgen en die een faam heeft – ik stipte het net al even aan – die ver buiten Nederland reikt. Dat is in de eerste plaats te danken aan Douwe Fokkema zelf, die naast zijn wetenschappelijke en onderwijsactiviteiten niet alleen gasthoogleraarschappen vervulde aan diverse universiteiten in Europa, Amerika en Azië en voordrachten hield op talloze congressen, maar ook achtereenvolgens secretaris en voorzitter was van de International Comparative Literature Association – waarvan hij nog steeds erevoorzitter is. Dichter bij huis was hij medeoprichter en jarenlang voorzitter van de landelijke Vereniging voor Algemene Literatuurwetenschap, en ook heeft hij vanaf de oprichting een belangrijke rol gespeeld in de Onderzoeksschool Literatuurwetenschap. In Utrecht zelf heeft hij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de grond gebracht en zeven jaar lang geleid en uitgebouwd. Maar ook voor nederiger taken als het lidmaatschap van de Faculteitsraad achtte hij zich niet te goed.

Iemand met een dergelijke staat van dienst moet natuurlijk over vele en uiteenlopende kwaliteiten beschikken. Maar waarmee hij mijzelf, nadat ik in 1988 werd opgenomen in zijn staf, misschien nog het meest heeft geïmponeerd, is zijn geduld én creativiteit wanneer hij tegenslagen moet incasseren. In plaats van boos te worden of te gaan mokken, wekt hij de indruk meteen al drie, vier alternatieve tracés te overwegen. Dat is nog een restje diplomatieke dienst, denk ik. Het is in ieder geval een eigenschap die hem zeer te stade is gekomen bij zijn laatste grote project: *Nederlandse Cultuur in Europese Context*. Met een begroting van tien miljoen gulden en de inzet van in het totaal een tachtigtal onderzoekers was dit het eerste grootschalige NWO-project op geesteswetenschappelijk terrein. De onderneming is tot een goed einde gebracht, met als resultaat een reeks van vijf kloeke delen – de zogeheten IJkpuntreeks –, een twintigtal monografieën en vele tientallen artikelen. Maar (en ik

spreek als medebetrokkene uit ervaring): er *is* wat volharding en creativiteit van de projectleider nodig geweest om dit stel vrijbuiters in het gareel te houden! En nog gaat Douwe Fokkema door: het is uitsluitend aan hem te danken dat nu een Engelse vertaling onderweg is.

Dames en heren, er bestaat een helaas tamelijk wijd verbreide gedachte dat literatuur en wetenschap in feite onverenigbare grootheden zijn, en dat zij die zich literatuurwetenschapper noemen slechts trivialiteiten te berde weten te brengen, in een bovendien onverteerbaar jargon. Ik zou zeggen: oordeelt u zelf. Het woord is aan Douwe Fokkema.

De verbeelding van terreur: Dostojevski, Coetzee en Houellebecq

D.W. Fokkema

Wat kan literatuur bijdragen aan onze kennis van de wereld, en dan nog wel op zo'n actueel en veel besproken gebied als terreur? Mijn antwoord is dat literatuur de menselijke conditie en menselijke verhoudingen onderzoekt, niet op een statistisch verantwoorde manier, maar op basis van persoonlijke ervaring. Schrijvers vertrouwen meer op intuïtie dan op algemeen aanvaarde kennis. Daarom wordt in de theoretische beschouwingen over literatuur – in de oude poëtica's, maar ook in moderne wetenschappelijke publicaties – meestal het standpunt ingenomen dat literatuur verschilt van geschiedenis, of van haar moderne zuster, de sociologie. Literatuur zou dichter bij de filosofie staan. Ook wordt wel betoogd dat de primaire functie van literatuur van linguïstische aard is: literatuur zou op een artistieke manier uitdrukking geven aan zaken die tot aan dat moment onbekend of verkeerd begrepen waren, of althans zo niet eerder onder woorden waren gebracht. De opvatting van literatuur als een *kunst* die gebruik maakt van verbale middelen, spreekt mij bijzonder aan en is steeds leidraad geweest bij mijn wetenschappelijke werk. Laat mij deze opvatting kort toelichten.

Nieuwe uitdrukkingsvormen openen nieuwe mogelijkheden om de wereld te bekijken. In deze eenvoudige woorden kan de positie van de Russische Formalisten worden samengevat, die in de eerste decennien van de twintigste eeuw aan de wieg van een wetenschappelijke bestudering van literatuur stonden. Wat bedoelden zij met een nieuwe manier van kijken, of, zoals

Sjklovski heeft geschreven, 'met de onmiddellijke ervaring van iets, alsof het wordt gezien in plaats van herkend'¹ Het betekent dat literatuur nieuwe vormen en daaraan verbonden nieuwe betekenissen introduceert. Literatuur kan betekenis toevoegen aan de feitelijke werkelijkheid van het leven, en kan ook vertrouwde betekenis veranderen. Uiteraard heeft niet alle nieuwe betekenisgeving die door schrijvers wordt voorgesteld, onmiddellijk succes bij hun lezers of toehoorders. Soms blijft dat succes ook geheel uit en zien wij experimenten die geen vervolg krijgen. Anderzijds worden sommige pogingen om nieuwe betekenis te ontdekken na verloop van tijd geaccepteerd en zelfs opgenomen in algemeen aanvaarde kennis. Evenals religie en filosofie, kan literatuur een belangrijke rol spelen in de wereldbeschouwing van individuele personen.

De literaire intuïtie is over het algemeen veel sneller in het signaleren van nieuwe sociale ontwikkelingen dan wetenschappelijk onderzoek. Maar in vergelijking met het wetenschappelijke onderzoek heeft literatuur ook zijn nadelen, om de eenvoudige reden dat schrijvers niet altijd gelijk hebben, en ook omdat zij de neiging hebben meer vragen op te werpen dan beantwoord kunnen worden. Eén belangrijk voordeel blijft overeind: literatuur anticipeert dikwijls op ontwikkelingen die slechts in een later stadium duidelijk zichtbaar worden en bespreekt de nieuwe morele en sociale trends zonder enige reserve. Als wij geïnteresseerd zijn in de ethische en sociale spelregels van morgen, dan doen wij er verstandig aan om de poëzie en romans van vandaag te lezen. Of, om dit ook nog in een wetenschappelijk perspectief te plaatsen: literatuur reikt ons hypothesen aan die vervolgens wetenschappelijk kunnen worden onderzocht.

Het kan overigens lang duren voordat de literaire beschrijving van een nieuw verschijnsel wordt geaccepteerd en algemeen

¹ Viktor Sjklovski, 'Iskusstvo, kak prijom' (1916). Herdrukt, met Duitse vertaling, in *Texte der Russischen Formalisten*, I, ed. Jurij Striedter (Fink, München 1969). p. 2-34. Het citaat staat op p. 14.

bekend wordt. Wij verkeren nog altijd in onzekerheid hoe wij terrorisme kunnen herkennen en moeten beoordelen, hoewel meer dan honderd jaar geleden Dostojevski in zijn roman *Boze geesten* (1872) een duidelijk beeld heeft geschetst van politieke terreur. Zes jaar eerder had hij in *Misdaad en straf* de zinloze moord op een oude vrouw en de daarop volgende beproevingen en uiteindelijke bekentenis van de dader beschreven. Dostojevski analyseerde het nihilisme en beschreef het als de oorzaak van een klimaat waarin geweld kon gedijen. Daartegenover stelde hij: 'De gehele wet van het menselijk bestaan ligt uitsluitend hierin besloten, dat de mens altijd moet kunnen buigen voor iets onmetelijk groots.'² Deze uitspraak, die in het één na laatste hoofdstuk van *Boze geesten* voorkomt, wordt de oude Stepan Verchovenski kort voor zijn dood in de mond gelegd, maar er zijn redenen om aan te nemen dat hij hiermee een overtuiging weergeeft die door de schrijver Dostojevski wordt gedeeld. Dostojevski heeft 'het buigen voor iets onmetelijk groots' eigenlijk altijd in strikt religieuze zin geïnterpreteerd. Ik wil later nog terugkomen op deze tegenstelling tussen nihilisme en religie, die, zoals Joseph Frank in zijn onlangs voltooide magistrale biografie heeft aangetoond, één van de centrale thema's in het werk van Dostojevski is.

Dostojevski is nagevolgd, onder anderen door de Russische schrijver M.F. Artsybasjev (1878-1927), in zijn tijd een beroemdheid, nu vrijwel vergeten. In *Arbeider Sjevyrjov*, dat kort voor de Eerste Wereldoorlog werd geschreven, nemen de twee belangrijkste personen hun toevlucht tot terrorisme. Eén van hen slaagt erin met zijn wapen een schouwburg binnen te komen en vuurt vanuit een van de loges op het publiek. Op deze manier wil hij zijn verachting kenbaar maken voor de mensen die zich daar amuseren terwijl er nog zoveel leed en onrecht is in de wereld. Lu Xun, de belangrijkste Chinese schrijver van de

² Met geringe wijziging geciteerd naar F.M. Dostojewski, *Verzamelde werken*, deel 7: *Boze geesten*, vert. Hans Leerink (Van Oorschot, Amsterdam 1959). p. 685. Cf. F.M. Dostoevskij, *Polnoe sobranie sotsjinenij v tridtsati tomach*, deel 10: *Besy* (Izd. 'Nauka', Leningrad 1974). p. 506.

eerste helft van de twintigste eeuw, vertaalde de roman in het Chinees. Er schijnt ook een Nederlandse vertaling te bestaan, maar die heb ik nooit in handen gehad.

Een soortgelijk gewelddadig optreden, maar nu geïnstigeerd door rechtse extremisten, is beschreven door Josef Haslinger in zijn roman *Opernball* (1995). Ook hierin wordt het luxe uitgaansleven op de korrel genomen, ditmaal met behulp van een giftig gas. Mild en naïef is Doris Lessing in *The Good Terrorist* (1985), een roman die de geest van '68 ademt, de woongemeenschap in een kraakpand verheerlijkt en tegelijkertijd de zinloosheid van willekeurige bomaanslagen hekelt. Het beschreven milieu bestaat uit communisten die geen bevelen uit Moskou accepteren en willen samenwerken met de IRA, maar als een bom tot ontploffing wordt gebracht, veronderstelt een omstander dat het wel het werk van Arabieren zal zijn geweest. Politieke terreur is ook het thema van *Mao II* (1991) van de Amerikaan Don DeLillo. Ik zou meer titels kunnen noemen, maar er is één die in ieder geval niet achterwege gelaten kan worden en dat is George Orwells *Nineteen Eighty-Four* (1949), dat een totalitair regime beschrijft dat permanent in oorlog verwickeld is en zich alleen met behulp van 'thought control' kan handhaven. Het privé-leven van de burgers wordt onder druk gezet en degenen die zelfstandig willen nadenken, worden vervolgd. Met het oog op mijn latere bespreking van Houellebecqs *Les Particules élémentaires* is het interessant om bij Orwell te lezen dat de regering kunstmatige inseminatie wil bevorderen en seksuele relaties alleen toestaat onder strikte en niet bepaald plezierige voorwaarden. Algemeen wordt gezegd dat *Nineteen Eighty-Four* geen literair meesterwerk is, maar de beschrijving van Big Brother en zijn éénpartij-systeem benaderde de realiteit van de stalinistische dictatuur en de latere Chinese variant hiervan tijdens de Culturele Revolutie met huiveringwekkende precisie.

Een vergelijking tussen Dostojevski en deze latere romans, die geweld als thema hebben, maar de filosofische diepte van *Boze geesten* en *Misdaad en straf* missen, valt ten gunste van eerstgenoemde uit. Ook de recente Russische roman *Underground of*

Een held van onze tijd (1999) van Vladimir Makanin gaat over geweldpleging, maar mist eveneens de filosofische dimensie die we bij Dostojevski aantreffen. De titel verwijst naar Lermontov, maar het verhaal is eerder een herschrijving van Raskolnikovs beproevingen. Makanin is een kind van onze tijd. Hij vertelt over kleine criminelen en oude en nieuwe bureaucratie, het nieuwe Russische zakenleven en de daarbij behorende corruptie, over krankzinnigen en een psychiatrische inrichting, drank en liefde, maar hij toont weinig interesse in religie of filosofie, met uitzondering van enkele oppervlakkige verwijzingen naar een verwaterd existentialisme. Makanin beschrijft de onbetekenende gebeurtenissen van het dagelijks leven in een groot flatgebouw en in de straten van Moskou. Wanneer de hoofdpersoon, Petrovitsj, die in de loop van de roman twee mensen vermoordt, zijn gedachten de vrije loop laat, moet hij constateren dat hij er niet van houdt om een gedachte systematisch tot het einde te vervolgen. Een dergelijke manier van denken 'stampst alsof zij bang is de deur te missen waar uitgang boven staat – zij is zwak, arm en vanzelf geneigd theoretisch te worden. Een waardevolle gedachte heeft geen einde. Daaruit rijzen stilte en openheid op – een stappe tot aan de horizon ...'³ In een poging om deze scepsis te interpreteren kan de lezer kiezen tussen twee mogelijkheden: de roman is een apologie van het postmoderne denken, of een karakterisering van de deprimerende omstandigheden in het post-sovjettijdperk. Beide interpretaties zijn mogelijk, zelfs in combinatie.

Evenals Raskolnikov in *Misdaad en straf* wordt Petrovitsj onderworpen aan een verhoor door de politie, maar het toeval redt hem van levenslange gevangenisstraf. De lezer moet het gebrek aan strafrechtelijke logica voor lief nemen. Petrovitsj wordt opgesloten in een psychiatrische inrichting, waar zijn broer ook al gevangen zit, en met verdovende medicijnen bewerkt totdat

³ Vladimir Makanin, *Underground of Een held van onze tijd*, roman, vert. Arthur Langeveld (De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2001). p. 219.

hij het besef van een individuele wil bijna verliest. Hij wordt bij een incident door verplegers in elkaar geslagen, vervolgens voor zijn verwondingen in een ziekenhuis behandeld en daarna onverwachts in vrijheid gesteld.

De Zuid-Afrikaanse schrijver J.M. Coetzee, die in 2003 de Nobelprijs voor literatuur ontving, heeft met gebruikmaking van elementen uit *Boze geesten* en uit de biografie van Dostojevski feit en fictie vermengd en omgesmeed tot zijn roman *The Master of Petersburg* (1994). Hierin wordt ook een ondervraging door de politie beschreven. Evenals Petrovitsj in de roman van Makanin, is de hoofdpersoon wederom een schrijver, nu een van wie wij veel weten, namelijk Dostojevski. In de roman onderzoekt het personage Dostojevski onder welke omstandigheden zijn stiefzoon Pavel Isajev is overleden. Heeft hij zelfmoord gepleegd of is hij vermoord, hetzij door de terroristen met wie hij heeft samengewerkt, hetzij door de politie die hem op de hielen zat? De vraag wordt niet duidelijk beantwoord en brengt Dostojevski ertoe meer vragen te stellen, bijvoorbeeld over zijn relatie met zijn stiefzoon, zijn verhouding tot vrouwen, en het verband tussen de fictie die hij schrijft en de werkelijkheid van zijn eigen leven. Hij graaft dieper en dieper in zijn eigen gedachten om slechts tot de slotsom te komen dat zijn speculaties niet tot een duidelijke conclusie leiden. Men kan dit postmodern noemen, maar er is wel meer aan de hand dan zo'n etiket aangeeft. Hij kan geen greep krijgen op wat waarachtig of authentiek zou kunnen zijn. Integendeel, hij beseft dat zijn wereld getekend is door verraad.

Een cruciaal thema in *The Master of Petersburg* is het vage onderscheid tussen verbeelding en werkelijkheid, tussen privaat en publiek. In een wereld van politieke vervolging en terrorisme wordt het punt snel bereikt waarop niets meer privaat is. De ontkenning van alle privacy door ondervragers van de politie dan wel door revolutionaire fanatici voert ons naar een wereld van terreur.

In Coetzee's romans, waarvoor ik grote bewondering heb, is de vernietiging van privacy en de onvermijdelijk erop volgende sociale en psychologische desintegratie een centraal thema. In zijn vroege roman *Waiting for the Barbarians* (1980), worden gevangenschap, ondervraging en marteling gebruikt om ter wille van een abstract politiek doel de laatste restanten van een onafhankelijk privé-leven te verdelgen. Wie zijn de barbaren? De roman speelt zich af in een weinig specifiek grensgebied waar de zogenaamde barbaren zich zelden vertonen. Tot de barbaren behoort een jonge vrouw die gevangen is genomen en aan wie 'de magistraat', die de verteller is van het verhaal, op een vreemde manier gehecht raakt. Verscheidene barbaren worden opgepakt en gevangen gezet, maar zij krijgen nauwelijks gelegenheid om hun barbaarse aard te tonen. Daarentegen, zo moet de zorgvuldige lezer wel concluderen, zijn het de soldaten, aangevoerd door een officier die net uit de hoofdstad is aangekomen, die de echte barbaren zijn. Of moet de lezer tot de slotsom komen dat in ieder van ons een barbaar verstopt zit? In ieder geval moeten pogingen om de grensoorlog met een specifieke plaats in verband te brengen wel stranden. De lezer zou aanvankelijk kunnen menen, dat het om een racistische oorlog gaat tussen blank en zwart, maar er zijn aanwijzingen in de tekst die een dergelijke interpretatie verhinderen en eerder de aandacht in de richting van het woestijngebied in Noordwest-China leiden. De tekst spreekt van 'the Summer Palace', van 'a civil servant with literary ambitions', en van houten latjes met archaische karakters die niet kunnen worden ontcijferd. Er wordt gezegd dat de verachting voor de barbaren op niets substantiëlers berust dan een verschil in tafelmanieren of variaties in de structuur van de oogleden.⁴ Aan het einde van de roman beschrijft de magistraat kinderen die een sneeuwpop maken. Ieder moment kunnen de barbaren de stad binnentrekken, maar de kinderen zijn zich klaarblijkelijk van geen gevaar bewust. Het lijkt gezocht, maar hier zie ik een echo van Lu Xuns uitroep 'Red de kinderen', de laatste zin van zijn

⁴ J.M.Coetzee, *Waiting for the Barbarians* (Penguin, London 1982). p. 133, 154, 51.

beroemde verhaal 'Dagboek van een krankzinnige', dat China beschrijft als een land dat door kannibalisme wordt geteisterd.

Terwijl de setting van *Waiting for the Barbarians* opzettelijk vaag blijft, is Coetzee's meer recente *Disgrace* (1999) duidelijk in Zuid-Afrika gesitueerd. Het vertelt de geschiedenis van een tweeënvijftigjarige leraar, gescheiden maar met een grote belangstelling voor vrouwen, en zijn dochter Lucy, die alleen op een boerderij woont waar zij wordt geterroriseerd, verneerd en verkracht door mannen van een andere etnische cultuur. De erotische preoccupaties van de vader worden gespiegeld in de gewelddadige aanranding van de dochter. Zij geeft toe aan de dreigementen van haar buurman, Petrus, en is bereid om het land dat zij bezit op te geven. In 1999 lijkt Coetzee te hebben voorspeld wat een of twee jaar later in Zimbabwe in werkelijkheid zou gaan gebeuren. Maar er is meer dan een verandering van eigendom van het land. Door de beproevingen die Lucy heeft moeten ondergaan, is zij fysiek en psychisch te gronde gericht – een wrak, alsof zij geen eigen wil meer heeft. Haar vader, die aanbiedt om haar te redden en haar vertrek naar Europa kan regelen, moet tot zijn spijt constateren dat zij ermee instemt om de derde vrouw van Petrus te worden, naast zijn twee andere vrouwen.

Dostojevski beschreef politieke terreur, Coetzee de terreur die van een vijandige etnische cultuur kan uitgaan. Het doel van terreur is de vernietiging van individuele vrijheid en de werkstelling van algehele onderwerping. Wij kunnen ons afvragen waarom terroristen dit willen. Dostojevski suggereert dat terrorisme gedreven wordt door nihilisme, maar, zo kan men tegenwerpen, het kan ook gemotiveerd worden door een sterk geloof. In meer algemene termen dan Dostojevski zou ik de stelling willen verdedigen, dat het altijd een abstract idee of onwankelbaar doel is dat terroristische daden rechtvaardigt. Zo'n abstract idee of heilig doel vraagt absolute onderwerping en gehoorzaamheid. De uitoefening van terreur kan ogen-schijnlijk door een verheven doel worden gemotiveerd, maar

eerst moet de individuele wil van mensen worden gedood. Terreur vindt zijn hoogtepunt in de zelfmoordaanslag.

Dostojevski ziet religie als de meeste geschikte remedie tegen nihilisme en daarmee ook tegen terrorisme. Of, zo vraag ik mij af, zijn misschien mensen met een eigen wil mensen die vasthouden aan de idee van een quasi- of semi-autonoom 'ik' – de voornaamste tegenstanders van het terrorisme? Dostojevski heeft natuurlijk gelijk als hij laat zien hoe verschillend nihilisme en religie zijn, maar recente ervaringen met de combinatie van islamitisch fundamentalisme en terrorisme hebben de idee ondergraven dat religie ons van terreur zou kunnen redden. Dit is niet alleen van toepassing op islamitisch fundamentalisme, maar ook op zijn christelijke variant, zoals algemeen bekend is en niet lang geleden door een andere Nobelprijswinnaar in herinnering is gebracht, de Portugese schrijver José Saramago, die in zijn sublieme *Het evangelie volgens Jezus Christus* (1991) de geschiedenis van de inquisitie op ongenadige wijze uit de doeken heeft gedaan. Zoals uit de legende van de grootinquisiteur in *De Gebroeders Karamazov* (1880) blijkt, was Dostojevski zich bewust van de gevaren van religieus fundamentalisme gecombineerd met het streven naar wereldlijke macht, een combinatie die hij vanuit zijn Russisch-orthodoxe perspectief verwezenlijkt zag in de rooms-katholieke kerk.

Maar ook de vagere en typisch dostojevskiaanse gedachte van 'buigen voor iets onmetelijk groots' is niet onverenigbaar met het terrorisme. Integendeel, terroristen worden juist aange trokken door wat 'onmetelijk groot' is, zij zijn bereid hun leven te geven voor een 'groot doel'. Het enige effectieve wapen tegen terrorisme is de kritische analyse van die verheven doelen, en dat wapen is in de handen van mensen die zelf zich een oordeel vormen over alles wat zich als een verheven doel aandient en weigeren gedwee te buigen 'voor iets onmetelijk groots'. Terroristen trachten die onafhankelijke geesten te intimideren en zij verwelkomen elk argument dat pretendeert te bewijzen dat onafhankelijk denkende mensen niet bestaan en dat de idee

van vrije individuen die zelf hun beslissingen nemen, een waanidee is.

Natuurlijk zijn mensen niet volledig vrij en ten minste voor een deel gedetermineerd door hun biologische hardware en economische en sociale omstandigheden. Maar zelfs in het geval van een volledig materialistische verklaring van de mens, kan het niet worden ontkend dat mensen een *individuele* wil hebben die in sommige aspecten verschilt van de neigingen van de meeste andere mensen. Democratieën en hun rechtssysteem zijn gebaseerd op de veronderstelling dat in principe alle mensen zelf verantwoordelijk zijn voor wat zij doen, wat inhoudt dat zij ten minste tot op zekere hoogte autonoom zijn. Het zou ook moeilijk zijn zich een samenleving voor te stellen die niet volgens dit principe zou zijn ingericht.

Als ik nu op het werk van Michel Houellebecq inga, zal ik misschien een onverwachte keuze doen. Ik zal niet zijn roman *Plateforme* (2001) bespreken, waarvan het slot geïnspireerd lijkt door de aanslag op de discotheek op Bali in oktober 2002, maar dat is chronologisch onmogelijk. Eerder zou het omgekeerde verdedigd kunnen worden: Houellebecq kan de islamitische terroristen op een idee hebben gebracht. Dan is de voorspelende kracht van de roman een *self-fulfilling prophecy* geworden.

Houellebecqs eerdere roman *Les Particules élémentaires* (1998) stelt ogenschijnlijk een geheel ander probleem aan de orde, maar gaat indirect toch over de terreur van hersenspoeling en 'thought control'. Houellebecq schetst een wereld zonder individuele verantwoordelijkheid, een utopie – of is het een nachtmerrie? – waarin egoïsme, scheiding, verlangen, geweld, pijn en verdriet voorgoed zijn overwonnen. De verteller vertelt zijn verhaal vanuit een standpunt in de verre toekomst, het jaar 2079. Daarom kan men de roman tot het genre van de science-fiction rekenen, maar de lezer die de korte proloog en de epiloog negeert, kan de tussenliggende driehonderd bladzijden als een min of meer realistisch verhaal lezen. De proloog en de epiloog behoren echter ook tot de tekst. De epiloog beschrijft

een mentaliteitsverandering van de menselijke soort die door een genetische mutatie wordt veroorzaakt en die, volgens mij, een *horror story* is van de volledige opheffing van de menselijke individualiteit. Genetische manipulatie kan slagen waar terroristen tot dusver hebben gefaald. In ieder geval is de genetische manipulatie die erop gericht is het egoïsme en de seksuele begeerte van de mens voorgoed uit te bannen, onomkeerbaar. Die genetische manipulatie was mogelijk geworden doordat de intellectuelen zichzelf in diskrediet hadden gebracht door een dwaze overschatting ('surestimation insensée') van het werk van Foucault, Lacan, Derrida en Deleuze. Dit leidde tot een algemeen gebrek aan vertrouwen in de humaniora en een onkritische verering voor de natuurwetenschappen. Deze voorgeschiedenis stelde een onderzoeker in staat om in het jaar 2013 de slogan te lanceren: 'De mutatie zal niet mentaal zijn, maar genetisch' ('La mutation ne sera pas mentale, mais génétique').⁵ Zes jaar later ontving hij een eerste subsidie van UNESCO voor zijn onderzoek naar de volmaakte reproductie van de mens. Een van de onderzoeksdoelen is een manier te vinden om de seksuele verschillen te elimineren. Voordat ik verder inga op dit fantastische project, moet de vraag worden gesteld waarom een grote meerderheid van de bevolking de genetische manipulatie ten behoeve van een volmaakte voortplanting heeft gesteund, als gevolg waarvan de wereld is veranderd in een zo te zien gelukkig maar slaapverwekkend paradijs waarin de mensen van meet af aan hun bestemming hebben bereikt.

Het nogal deprimerende maar ook realistische verhaal van twee halfbroers dat tussen de proloog en epiloog wordt verteld, moet bij wijze van exempel de beslissing aannemelijk maken die tot de kunstmatige genetische mutatie van de menselijke soort leidt. Het is een verhaal over Bruno en Michel, die dezelfde moeder maar verschillende vaders hebben. Beiden zijn zij verlaten door hun ouders die te druk waren met hun eigen

⁵ Michel Houellebecq, *Les Particules élémentaires* (Editions J'ai lu, Paris 2000), p. 314.

carrière, hun zelfverwezenlijking en hun pleziertjes, en zij worden opgevoed door verschillende grootmoeders. In een later stadium gaat Bruno, die twee jaar ouder is dan Michel, naar een kostschool waar hij wordt gepest en vernederd door de andere leerlingen. Hij wordt uiteindelijk leraar Frans en een beginnend schrijver, trouwt en gaat scheiden, en blijkt bij dit alles te worden gedreven door een onstuitbare seksuele drift, wat zijn neerslag krijgt in ettelijke pagina's die in een pornografische roman niet zouden misstaan. Michel is zijn antipode. Na het frustrerende einde van een jeugdliefde leidt hij het ascetische leven van een wetenschapper. Michel Djerzinski is de moleculaire bioloog en fysicus die later, in 2009, zijn omvangrijke artikel over de volmaakte voortplanting, 'Prolégomènes à la répllication parfaite', zal publiceren, dat vervolgens tot verder onderzoek naar het klonen van mensen leidt.

Houellebecq verwaarloost de sociale context van zijn verhaal niet. Hij wijst op veranderingen in de wetgeving, die het gemakkelijker maken om te scheiden, hij noemt de vrije verkrijgbaarheid van de pil in Frankrijk vanaf 1967, de mentaliteit van de generatie van '68, de algemene sfeer van seksuele bevrijding, het feminisme, drugs, new age, oosterse praktijken van meditatie en massage, en, tenslotte, het fysieke geweld als de manifestatie van radicale individualisering. Tijdens een van de vele gesprekken tussen Bruno en Michel verdedigt eerstgenoemde enigszins onverwachts Aldous Huxley's anti-utopie *Brave New World* (1932) met zijn seksuele vrijheid en toezicht op de voortplanting. Hij heeft ook veel lof voor Huxley's laatste, utopische roman *Island* van dertig jaar later. Hierdoor wordt de lezer voorbereid op een standpunt dat een genetische mutatie wel moet verwelkomen.

Niettegenstaande de tegenslagen in zijn eigen leven en het verlies van zijn geliefde partner Christiane, die ernstig ziek wordt en zelfmoord pleegt, maakt Bruno ook gelukkige momenten mee. Kort na hun eerste ontmoeting kennen Bruno en Christiane de ervaring van tederheid en liefde. Maar dergelijke momenten van geluk verliezen iedere betekenis door de rede-

nering van Michel dat het gedrag van mensen evenzeer gedetermineerd is als dat van willekeurig welk ander systeem. Uitzonderingen op deze regel zouden hoogst zeldzaam zijn. Deze ontkenning van een autonoom zelf effent de weg voor het project dat leidt tot een *correctie* van het gedetermineerde menselijke bestaan. De ontkenning van een autonoom 'ik' is de rechtvaardiging van onderzoek naar de volmaakte voortplanting van de menselijke soort.

In de gesprekken tussen Bruno en Michel komt ook het probleem van de religie ter sprake. Michel betwijfelt of een samenleving kan bestaan zonder religie. Bruno antwoordt: als men denkt dat een samenleving zonder religie onmogelijk is, moet men concluderen dat de samenleving onvermijdelijk zal desintegreren. Want, zo denkt Bruno, religies zijn gebaseerd op de mogelijkheid van eeuwig leven en juist het geloof in leven na de dood neemt zienderogen af. Michel gaat hier verder niet op in, maar de slotsom is duidelijk: ook de religie zal de samenleving niet redden. Zo is de weg vrij voor genetische manipulatie.

Het is niet moeilijk om te begrijpen waarom Houellebecqs enkele malen bekroonde roman overigens door de literaire kritiek niet gunstig is ontvangen.⁶ Houellebecq doet zich voor als een cynicus, of is er inderdaad een. Hij provoceert zijn lezers door de heilige huisjes van het culturele establishment omver te trappen. Hij is beschuldigd van smaad en van racisme, en werd ten minste tweemaal voor de rechter gedaagd, niet alleen om wat hij in zijn romans heeft geschreven maar ook om wat hij in interviews heeft gezegd. Critici die de stilistische onvolkomenheden in zijn boeken aan de kaak hebben gesteld, hebben vermoedelijk niet begrepen dat zijn stijl beïnvloed is door postmodernistische trucs, zoals het inlassen van op zich-

⁶ Liesbeth Korthals Altes, 'Over de dubbelzinnigheid van het betogende in de roman: een analyse van Michel Houellebecqs *Les Particules élémentaires*', in *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*, ed. L. Korthals Altes en D.H. Schram (Van Gorcum, Assen 2000). p. 357-376.

zelf staande korte verhalen die nauwelijks enig verband met de grote lijn van de roman hebben, een gering respect voor de chronologie van de gebeurtenissen, of de samenvoeging van geheel verschillende onderwerpen, waardoor het hem mogelijk is om bijvoorbeeld Proust en Bill Gates in één zin te noemen. Deze postmodernistische kunstgrepen ondermijnen de realistische en modernistische opvattingen van coherentie. Maar coherentie is ook niet wat Houellebecq nastreeft. Zijn logica hangt van onverwachte sprongen en *missing links* aan elkaar. Zijn conclusies zijn vaag en ontwijkend. Dit laatste is een veel gehoord verwijt. De critici hadden graag gezien dat Houellebecq er duidelijker voor was uitgekomen wat hij nu eigenlijk bedoelde. Was hij nu voor het klonen van mensen of verdedigde hij de gemene en gewelddadige wereld van het individualisme en de seksuele begeerte? Men zou dit ontwijkende gedrag van Houellebecq kunnen verdedigen door erop te wijzen dat schrijvers vaak meer vragen stellen dan zij bereid zijn te beantwoorden, zoals ik eerder suggereerde. Deze stelregel gaat zeker op voor *Les Particules élémentaires*.

Maar als men nauwkeurig leest, is Houellebecq helemaal niet zo ambigu als veel critici hebben gedacht. Hij stelt het zogenaamd wetenschappelijke project van de 'volmaakte voortplanting' als een nogal belachelijke onderneming voor. De verteller – die zelf een gekloond schepsel is en niet in staat tot fundamentele kritiek – komt in de epiloog rechtstreeks aan het woord en maakt van het genetische onderzoeksproject een ratjetoe. In de nieuwe, gekloonde wereld hebben alle personen dezelfde genetische code. Bepaald belachelijk is dat het aantal creaties van de nieuwe mensensoort steeds gelijk moest zijn aan een priemgetal, te beginnen met één, dan twee, dan drie, dan vijf, zeven, elf enzovoort, getallen die slechts deelbaar zijn door één en door zichzelf, opdat van meet af aan duidelijk zou worden gemaakt dat de nieuwe mensheid één zou zijn en niet zou kunnen worden opgedeeld in verschillende, elkaar bestrijdende groepen. Dit rekenkundige bijgeloof vraagt om een hilarische reactie, en als de lezer de ironie niet eerder heeft opgemerkt dan toch wel hier. Op de laatste bladzijden van het boek

lijkt de verteller weer serieus te worden met zijn opmerking dat in de nieuwe wereld het streven naar Waarheid en Schoonheid minder urgent is geworden, daar het niet meer wordt gemotiveerd door individuele ijdelheid. Hij heeft tenslotte woorden van lof voor de oude mensheid die zulke nobele aspiraties had en, in weerwil van een ongebreideld egoïsme, nooit is opgehouden te geloven in goedheid en liefde. Die oude mensheid heeft zelfs de wetenschappelijke middelen bedacht om zichzelf te overstijgen met behulp van een genetische mutatie. Op het moment dat de laatste vertegenwoordigers van de oude mensensoort uitsterven, wil de verteller zijn verhaal aan hun opdragen.

Als wij dit prachtige, dubbelzinnige slot nu even laten voor wat het is, zouden we ons kunnen afvragen hoe reëel de dreiging is van een onomkeerbare genetische mutatie van de menselijke soort. Jaagt de gedachte ons angst aan? Veel mensen zijn bezorgd over de consequenties van genetisch gemanipuleerd voedsel, de genetische doping van beroepssporters en genetherapie. Ook zijn er speculaties, meestal in afwijzende zin, over het klonen van mensen, dat een reëel ethisch probleem oproept. In zijn roman loopt Houellebecq op de ontwikkelingen vooruit en hij experimenteert op papier met de reacties van mensen. Hij beschrijft de fundamentele genetische mutatie van de menselijke soort als een uiterst gevaarlijke oplossing voor onze persoonlijke en sociale problemen. De onderwerping van de gehele mensheid aan één genetische code is angstaanjagend omdat deze onomkeerbaar is – ik zou tenminste niet weten hoe zo'n terugkeer naar de oorspronkelijke staat bewerkstelligd zou kunnen worden en ook niet wie van de nieuwe menselijke soort daartoe zou willen of kunnen besluiten. Houellebecq wijst een fundamentele genetische mutatie van de menselijke soort af en schijnt te willen zeggen dat iedere andere oplossing voor onze problemen te prefereren is.

Tegen de politieke terreur, al vroeg beschreven door Dostoevski en later in zijn verschillende varianten in praktijk gebracht door Hitler, Stalin en Mao Zedong, kan men zich ver-

zetten. De terreur die door etnische en culturele overheersing wordt veroorzaakt, kan ook worden tegengegaan. Maar, zodra de genetische kloning van menselijke wezens is begonnen, is er geen weg terug. Met al zijn cynisme en provocaties heeft Houellebecq een uiterst belangrijk dilemma geschetst. Het kan zijn bedoeling zijn geweest Huxley en Orwell te overtreffen en ons de verschrikking, de terreur, te laten voelen van het verlies van alle individualiteit. Maar, na deze genetische mutatie, zullen leden van de nieuwe mensensoort hun eigen conditie niet als een verschrikking ervaren – reden waarom de verteller die deel uitmaakt van het nieuwe mensengeslacht, niet zinspeelt op enige verschrikking, het woord 'terreur' niet in de mond neemt en goedsmoeds de radicale genetische verandering boekstaaft. Deze nieuwe wereld kent geen angst (wel verveling). In deze nieuwe wereld kan de terreur die nodig was om de genetische mutatie mogelijk te maken achteraf niet als een misdaad worden beschouwd en iedere vorm van bestrafing blijft dan ook uit.

Het hoeft geen betoog dat deze vorm van terreur, die een totale vernietiging van al het persoonlijke inhoudt, mij oneindig veel gevaarlijker voorkomt dan de terreur van de IRA, Baskische separatisten of Al Qaeda terroristen.⁷

⁷ Een Engelse versie van deze lezing is voor de eerste maal gehouden op de Annual Meeting van de Academia Europaea in Lissabon op 10 oktober 2002 en afgedrukt in de *European Review* 11 (2003), no.1. p. 99-107.

In de reeks **Grijze Wijzen** verschenen tot nu toe:

F. van der Blij. *Het weten van wetenschap.*

Oktober 2000. ISBN: 90-72145-37-2

H.W. von der Dunk. *Van maakbare samenleving naar maakbare mens?*

Oktober 2000. ISBN: 90-72145-36-4

D. de Wied. *Over van alles en nog wat.*

Oktober 2000. ISBN: 90-72145-38-0

C. de Jager. *Van planeten, sterren en heelallen.*

Maart 2001. ISBN: 90-393-2694-0

Johanna Maria van Winter. *Zorg voor de zieken en strijd voor het geloof: de Johannieten en Maltezers in de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd.*

April 2001. ISBN: 90-393-2691-6

P.R. Baehr. *Internationale Humanitaire Interventie: wat te doen in het geval van ernstige mensenrechtenschendingen*

Mei 2001. ISBN: 90-393-2758-0

H.A. Becker. *Generaties en de strijd tegen taalbarrières.*

Juli 2001. ISBN: 90-393-2774-2

S.G. van den Bergh. *Overleven zonder zuurstof.*

Mei 2002. ISBN: 90-393-3073-5

Otto J. de Jong. *Utrecht en de ouderen. Universitaire voorgeschiedenis.*

November 2002. ISBN: 90-393-3228-2

H. Schultink. *Het Nederlands in 2002.*

November 2002. ISBN 90-393-3233-9

A. van der Meiden. *Middelen tussen goed en kwaad. Reflecties op de relatie tussen ethiek en massacommunicatie.*

Oktober 2003. ISBN: 90-393-3233-9

Het gezegde 'Wijsheid komt met de jaren' vormt het motto voor de serie lezingen *Grijze Wijzen. Emeriti aan het woord*, die wordt georganiseerd door het Bureau Studium Generale en de Faculty Club *Helios* van de Universiteit Utrecht. In dit programma verzorgen prominente Utrechtse oud-hoogleraren lezingen over onderwerpen naar eigen keuze.